

Вікторія Анатоліївна Пушкар

**Соціально-психологічна адаптація та соціалізація дітей-сиріт,
позбавлених родинного піклування**

Анотація. Стаття присвячена вивченню особливостей протікання процесу адаптації та соціалізації дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в державних закладах освіти. Аналізується вплив психологічних, соціальних та біологічних факторів ризику, які ведуть до порушення процесу соціальної адаптації.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, соціалізація, деривація,

Аннотация. В статье изучаются особенности протекания процесса адаптации и социализации детей, лишенных родительского попечительства, которые воспитываются в государственных образовательных учреждениях. Анализируется влияние психологических, социальных и биологических факторов риска, которые приводят к нарушению процесса социальной адаптации.

In the article the features of flowline of process of adaptation and socialization of the children deprived of paternal careness, which are educated in state educational establishments are studied. Influencing of psychological, social and biological factors of risk, which result in violation of process of social adaptation, is analysed.

Постановка проблеми

Трансформація нашого суспільства супроводжується такими загальними рисами, як посилення соціальної відчуженості серед молоді, все більше поширення у дитячому середовищі саморуйнівної поведінки, що призводить до зростання злочинності, проституції, наркоманії, алкоголізму та інших негативних явищ. Все більш помітними стає нівелювання інституту сім'ї:

сім'я не в змозі проявляти достатню турботу про своїх дітей, не виконує повною мірою батьківських обов'язків, часто сама створює умови, небезпечні для життя і розвитку дітей. На цьому фоні важливим завданням стає вивчення особливостей протікання процесу соціальної адаптації та соціалізації дітей, позбавлених родинного піклування, як і оптимізація процесу соціалізації цих дітей та їх адаптація до різноманітних навчальних і виховних інститутів, соціального оточення взагалі.

Діти, які залишилися без піклування батьків, являються високо вразливою соціальною групою. Ця група займає особливе місце в структурі соціально незахищених категорій населення. Розвиток інтернатних дітей супроводжується явищами соціальної, родинної, емоційної депривації, що ускладнює процес їх соціальної адаптації. Основна категорія дітей закладів інтернатного типу - це діти з неблагополучних родин, де мають місце сімейні проблеми чи розпад сімейних зв'язків. Поміщення до інтернатного закладу, призводить до ще більшого ослаблення цих зв'язків і створює нові проблеми: порушення їх особистого і психічного розвитку, деформацію процесу первинної соціалізації та ін. Всі ці фактори провокують зниження виховного потенціалу системи освіти, породжують бездоглядність дітей, що тягне за собою низку негативних чинників, які залишають негативний відбиток на послідуєчому житті дитини.

Метою статті є аналіз умов виховання дітей в інтернатних закладах освіти та виявлення причин, які ускладнюють процес соціальної адаптації та соціалізації сиріт при закінченні освітянської установи.

Проблеми дітей, що залишилися без піклування батьків, досить широко розробляються в зарубіжній і вітчизняній науці у контексті досліджень інститутів сім'ї, освіти і виховання. Обездолені діти, як об'єкт наукового аналізу, привертають до себе увагу дослідників різних напрямків суспільних наук: соціології, психології, соціальної філософії, соціальної педагогіки. В більшості наукових джерел сирітство розглядається як проблема дитинства,

яка обривається на періоді вступу в самостійне життя. Але до проблеми самостійного життя сиріт, і тим більше до періоду вступу їх у зрілу стадію життя, дослідники звертаються досить рідко.

Процес переходу від опіки до незалежності для випускників шкіл-інтернатів видається дуже складним. Зіштовхуючись із проблемами житла, пошуку роботи, організації побуту, харчування, взаємодії з іншими людьми, отримання медичної допомоги, створення власної сім'ї, вихованці продовжують зберігати соціальні зв'язки переважно в своєму середовищі. Роль сироти часто реалізується протягом усього життя, що ускладнює процес інтеграції дітей-сиріт в соціум. Дуже часто сироти не ототожнюють себе з суспільством, оточуючими людьми, а протиставляють себе їм. Отримуючи освіту, спеціальність, створюючи родину, народжуючи дітей і виховуючи онуків, вони продовжують називати себе сиротами, підтверджуючи теорію про те, що приналежність до групи – це доля [9].

Особливості особистісного і психічного розвитку дітей із неблагополучних сімей, дітей, які знаходяться в закладах інтернатного типу, а також умови їх адаптації та соціалізації вивчені в працях Т.П.Войтенко [1], Є.А.Минкова [6], Н.Н.Толстих, А.М.Прихожан, В.І. [7], Є.О.Смирнової [4], та інших, в яких вказується, що діти-сироти виявляються не здатними до успішної адаптації та інтеграції в суспільстві, свідомого вибору своєї соціальної ролі, мають недостатню готовність до виходу в самостійне життя. У них часто виникають труднощі у спілкуванні з оточуючими, проблеми в побудові власної родини і особистого життя, спостерігається не сформованість необхідних життєвих навичок практичного і матеріального порядку, невміння протистояти асоціальним явищам. Їх поведінка характеризується більш вираженими асоціальними формами самоствердження, приниженням власної соціальної значимості, нехтування собою, як повноцінними членами суспільствами. Крім того, вказується на той факт, що інтернатні умови суспільного виховання не сприяють їх

повноцінному соціальному, психічному та фізичному здоров'ю і призводять у більшості випадків до розвитку дезадаптивних форм поведінки.

В працях, які розглядають соціальну дезадаптацію [2;4;5], виділяють соціальні, психологічні, біологічні фактори ризику, що ведуть до соціальної дезорієнтації дітей-сиріт. Дезадаптація дітей пов'язується з явищами психічної і соціальної депривації: перша їх група обумовлена порушенням функціонування соціальної системи в цілому, загостренням існуючих і виникненням нових протиріч на макросоціальному рівні. Друга група джерел соціальної депривації розглядається, як наслідок дезадаптації – порушення функціонування соціальних інститутів, пов'язаних з соціалізацією, вихованням і навчанням дітей (сім'ї, школи, ПТУ та ін.). Третя група – біологічні фактори ризику (деякі конституційні особливості індивіда, особливості функціонування соматичної нервової системи [9]). Зупинимось на факторах ризику, які ведуть до соціальної дезорієнтації та порушення процесу соціальної адаптації і соціалізації.

Соціальна адаптація дітей-сиріт це – успішне засвоєння ними соціальних ролей в системі суспільних взаємин. Зауважимо, що дитина-сирота являється одночасно і об'єктом, і суб'єктом соціальних відношень. В якості суб'єкта сирота виступає як пасивна сторона, на яку направлена сила соціальних інститутів і груп, формуючих її як особистість. В якості об'єкта вона, навпаки, - активний учасник суспільних стосунків, виступає як самотворча особистість. Обмежене поєднання якостей суб'єкта і об'єкта впливу створює умови для ефективної соціальної адаптації дитини-сироти. Низьку адаптацію випускників сирітських закладів Дементьєва І.Б. [2] пов'язує з тим фактом, що при формуванні особистості цих підлітків був порушений принцип рівноваги суб'єктивних та об'єктивних компонентів. Недостатньо ефективно виконують свої функції по відношенню до сироти соціальні інститути: сім'я, вихователі школи-інтернату, вчителі, ровесники, для яких дитина являється об'єктом впливу. Зрозуміло, що обділені батьківською турботою, сироти від

суспільства отримують менше уваги, ніж домашні діти. Умови життя дитини, яка має дім, – неадекватні життєвим умовам дитини із сирітської установи. Тут вступає в дію закон дивергенції соціального середовища, який значною мірою скорочує шанси дитини-сироти досягнути адаптації в суспільстві на рівні домашніх дітей.

Нажаль, соціалізація певної категорії дітей відбувається поза сім'єю. До цієї категорії дітей відносяться діти-сироти і діти, що залишилися без піклування батьків, а також діти, які знаходяться в інтернатних закладах освіти. Ускладнення соціальної адаптації дітей в умовах виховання у школі-інтернаті виникає внаслідок специфіки середовища. Аналіз досвіду виховної роботи інтернатних закладів дає можливість побудувати модель системи виховання дітей, які залишилися без піклування батьків і визначити ряд важливих виховних завдань:

1. Формування у дитини суб'єктивного відчуття захищеності, безпечності, задоволеності собою, що забезпечує стабільну, впевнену прив'язаність до дорослого. Відомо, що на основі особистого досвіду та безумовної самоповаги у дитини формується відчуття власної значимості. Воно являється основою для відчуття власного достоїнства, для формування власної активності, самоорганізації. Суб'єктивне відчуття захищеності – необхідна умова розвитку власної активності дитини. Саме від носіїв педагогічного захисту дитина отримує найбільш високі, найбільш стабільні оцінки, як в нейтральній ситуації так і в ситуації провини. Індивідуальний емоційний контакт з дорослими являється стимулом психічного розвитку і стабілізуючим початком в подальшому житті дитини, є підґрунтям успішного налагодження соціальних контактів, довіри до людей, прийняття людей та більш високий рівень пристосування [6].

2. Емоційний розвиток дитини (розвиток емоційної сприйнятливості, потреби в співчутті і співпереживанні, вміння виражати свою симпатію). Наслідками не вирішення цього завдання являється нездатність інтернатних

дітей товаришувати, агресивне, споживацьке ставлення до життя, відчуття власної самотності, зростання тривожності і неусвідомлена внутрішня напруга, емоційна нестійкість, фізична і нервово-психічна виснаженість. В майбутньому за цих умов у дитини не формується потреба до міжособистісної прив'язаності, не складаються дружні і сімейні зв'язки, виникає відчуження та споживацьке ставлення до людей.

3. Розвиток адекватних потреб та інтересів, формування уявлень дитини про світ, природу, людей, суспільство, норми поведінки. Сенсом педагогічної діяльності виступає компенсація обмеженості особистісного досвіду і понятійної сфери дитини шляхом розвитку інтересів і розширення уявлень про світ. Це сприяє зізріванню пізнавальної активності дитини, її потребі в навчанні, як засобу поглиблення і систематизації особистісного досвіду [5;7].

4. Розвиток пошукової і творчої активності дитини, формування у дитини суб'єктивного відчуття успішності. Виховний простір школи-інтернату висуває в якості важливих завдань збагачення сфери засвоєння індивідом соціальних ролей, надання допомоги вихованцям в оволодінні базовими соціальними здібностями і вміннями. Проте специфіка роботи і життєустрою державних установ не завжди сприяє успішному засвоєнню даних навичок. Формування уявлень дитини про ту чи ту соціальну роль у дітей-сиріт часто бувають викривленими. В залежності від своїх індивідуальних особливостей вони створюють свій образ реалізації тієї чи іншої ролі. Відсутність нормальних для дитини контактів (сім'я, друзі на вулиці, сусіди і т.п.) призводить до того, що образ ролі створюється на основі протирічливої інформації, яку дитина отримує з різних джерел. Найчастіше джерелом інформації для дитини про соціальні ролі являються засоби масової інформації і думка ровесників, у зв'язку з чим часто виникає ілюзорний «образ» соціальної ролі. Це стосується не лише ролі члена родини, але й інших ролей, як і тих хто з нею взаємодіє.

Порушення виконання поставлених завдань перед педагогічним персоналом інтернатних закладів по відношенню до дітей здатне призвести до викривлень в інтелектуальному розвитку, пізнавальній сфері, розвитку специфічних рис особистості. Дані труднощі поглиблюються ускладненими впливами деприваційних умов, та заважають розвитку адаптаційних можливостей, не рідко порушують процес соціалізації дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу.

Для вихованців сирітських установ школа-інтернат стає основною моделлю соціального світу, і від того, як буде побудований процес виховання, залежить набуття соціального досвіду, основ людських взаєностосунків, вмінь і навичок забезпечення особистого життя і діяльності. Вчені виділяють три сфери, в яких відбувається процес становлення особистості: діяльність, спілкування і самосвідомість [8]. В діяльності особистість засвоює нові види соціальної активності, що передбачає орієнтування в системі зв'язків, присутніх у кожній сфері діяльності та між її різноманітними видами. В діяльності відбувається засвоєння нових соціальних ролей та осмислення їх значимості. Включення дітей-сиріт в соціальну діяльність являється процесом, у здійсненні якого відбувається наступне: вироблення критеріїв, що обслуговують вибір діяльності; формування свого становлення до діяльності і участь в ній; набуття досвіду діяльності. Найбільші труднощі для дітей-сиріт мають вирішення першого завдання, оскільки у них обмежені можливості, як вибору діяльності, так і засобів їх здійснення. Соціальне самовизначення дитини залежить від реалізації двох важливих умов. Першою з них являється забезпечення включеності дітей-сиріт в реальні соціальні стосунки, тобто формування у них особистісного плану по відношенню до діяльності, що включають об'єктивні і суб'єктивні діяльнісні компоненти. Об'єктивним компонентом являється сама діяльність особистості, суб'єктивним – відношення особистості до даної діяльності. Другою умовою являється самореалізація

дітей в процесі соціальної взаємодії. Ця умова передбачає надання можливостей дитині для більш повного розкриття себе в стосунках з оточуючими. Важливою умовою, яка забезпечує соціалізацію дитини, являється безпосереднє міжособистісне спілкування. Для вихованців інтернатних закладів коло спілкування і його зміст значно вузьчий, бідніший, ніж у вихованців звичайних сімей. Третя сфера соціалізації – самопізнання особистості, яка передбачає становлення в людині «образу її Я», який виникає у неї не відразу. Цей образ складається протягом усього життя людини під впливом багаточисельних соціальних впливів. Найбільш поширена схема самопізнання свого «Я» включає три компоненти: пізнавальний (знання про себе), емоційний (оцінка себе), поведінковий (відношення до себе). Процес соціалізації передбачає єдність зміни усіх трьох означених сфер. Самим складним для дитини, яка залишилась без піклування родини, являється оцінка самої себе. Сім'я представляє певного роду люстерко, в якому дитина бачить своє відображення, відсутність сім'ї призводить до викривлення уявлень дитини про себе. За звичайних умов, як правило, початковий адаптаційний потенціал створюється сім'єю. Саме в сім'ї діти набувають перших навичок взаємодії і спілкування, засвоюють перші соціальні ролі, осмислюють перші норми і цінності. Велике значення має склад сім'ї, міра її згуртованості і спосіб вирішення конфліктів. Тип поведінки батьків (авторитарний чи ліберальний), надає впливу на формування у дитини «Я-образу», що може виступати певним і своєрідним орієнтиром і створювати умови для подальшої успішної адаптації і соціалізації дитини. Більшість дітей, що перебувають у школах інтернатах позбавлені можливостей набуття досвіду первинної соціалізації. Перебування ж дітей в асоціальних родинах чи соціально-дезадаптованих сім'ях має своєрідний вплив на формування власного уявлення дитини про себе, про свої можливості і формує певну систему цінностей.

Співставлення системи цінностей учнів загальноосвітніх шкіл, які живуть в сім'ях і підлітків-сиріт свідчать про специфічні особливості системи цінностей дітей-сиріт, як за рівнем значимості окремих структурноутворюючих елементів, так і за їх ієрархією. Сироти проявляють більш низьку активність, демонструють меншу впевненість у своїх цінностях і установках (менша наповнюваність відповідей). Дослідження Дементьєвої І.Ф.[2] показало нерозвиненість емоційної сфери сиріт і їх дуже низьку пізнавальну установку. Ці слабо виражені елементи структури ціннісних орієнтацій дітей-сиріт у подальшому стають факторами, що визначають низьку їх адаптивність у суспільному житті. Вчена вказує, що діти-сироти відображають скоріше ідеальні уявлення, а не реальні установки, на відміну від дітей, що виховуються в сім'ях. Високе значення для дітей-сиріт мають моральні цінності, що являється причиною їх власного сімейного неблагополуччя (компенсаторний фактор). Також значні розбіжності спостерігаються в цінностях пізнавального характеру у сиріт і домашніх дітей, що сприяє примітивному, переважно біологічному, типу організації свого самостійного життя дітьми-сиротами. Тут виявляються значимими як різний ступінь наповненості даних цінностей, так і їх місце у порівнюваних групах (2-ге місце у звичайних учнів, 5-те – у сиріт), що свідчить про недосконалість виховної системи сирітських закладів.

У зв'язку з державним вихованням, у дітей сиріт утворюються особисті особливості, які певним чином зумовлюють долю дитини. В дослідженнях зарубіжних та вітчизняних психологів автори торкаються порівняльної характеристики дітей, які залишилися без батьківського піклування. Так, І. В. Дубровіна, Є.А. Минкова, М.К.Бардишевська [6] та інші дослідники показали, що загальний фізичний, психічний розвиток дітей, що виховуються без піклування батьків, відрізняється від розвитку ровесників, які ростуть у сім'ях. У них відмічається уповільнений темп психічного розвитку, ряд негативних особливостей: низький рівень інтелектуального розвитку, бідна

емоційна сфера та уява, пізній розвиток навичок саморегуляції і соціально адекватної поведінки. Діти, які виховуються в закладах соціальної і психолого-педагогічної підтримки дитинства, характеризуються різко вираженою дезадаптацією. Вона підсилюється такими психолого-травмуючими факторами, як вилучення дитини із сім'ї. Соціальна дезадаптація в тій чи іншій формі, як правило, супутник таких дітей. Діти-сироти – проблемна група і не лише в психологічному плані, оскільки позбавлені емпатійного спілкування в родині з близькими людьми, а й у соціальному – звуження простору для самовиявлення та самостійності, обмеженості соціальних контактів, отримання збідненої одноманітної інформації. Це ті умови, які можна вважати першопочатковими в розвитку їх особистісних якостей та адаптаційних можливостей.

Висновки.

В якості основних причин порушення процесу соціальної адаптації та соціалізації дітей-сиріт слід відмітити: 1) порушення первинної соціалізації дітей, зумовлену відсутністю позитивного прикладу сімейних стосунків; 2) окремою групою джерел соціальної дезадаптації є порушення функціонування соціальних інститутів, пов'язаних з соціалізацією, вихованням і навчанням дітей (школи, ПТУ та ін.); 3) дезадаптація дітей пов'язується з явищами психічної і соціальної деривації; 4) особливостями виховних впливів, що існують в закладах інтернатного типу.

Діти-сироти відносяться до однієї з самих обездолених категорій населення. Життєвий шлях дитини, яка потрапила до закладу інтернатного типу проходить під знаком негативного впливу соціального оточення. Відсутність батьківської родини не можна компенсувати в повній мірі. Стартові позиції дітей-сиріт зумовлені рівнем їх психічного і фізичного здоров'я, а також вихованням і навчанням, що надаються в державних закладах опіки і захисту через впливи несприятливих умов, в яких знаходяться діти-сироти, вони не можуть користуватися своїми соціальними

правами рівною мірою з дітьми, які виховуються вдома. Специфічна взаємодія з соціальним оточенням формує в них конформність, безініціативність, відхід від вирішення життєвих проблем, відсутність значимих життєвих цілей, що свою чергу ускладнюють процес адаптації.

Найбільш сприйнятливим засобом попередити дітей-сиріт від подібних наслідків суспільного виховання – наближення образу життя в сирітських умовах до образу життя в родині. Однією з форм подолання означених проблем є сімейні будинки дитини, можливі різноманітні моделі сімейних стосунків, сімейні групи в рамках дитячого будинку.

Література

1. Войтенко Т.П. Проблемы развития детей в детских домах и школах-интернатах/ Войтенко Т.П., Миронова М.Н.// Вопросы психологи. – 1999.- №2. - С.118-120.
2. Дементьева И.Ф. Социальная адаптация детей-сирот: проблемы и перспективы в условиях рынка// Социологические исследования. – 1992.- №10. – С. 62-70.
3. Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет / Под ред. Е. О. Смирновой. – М.: Моск. психолого-соц. инс., Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2001.– 240 с.
4. Назарова И. Б. Адаптация и возможные модели мобильности сирот. – М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2000. – 239с.
5. Назарова И.Б. Возможности и условия адаптации сирот // Социологические исследования. М., –2001. – № 4. – С. 70-77.
6. О развитии детей, оставшихся без родительского попечения : очерки / И.В. Дубровина, Э.А. Минкова, М.К. Бардышевская. – М.: ТОО "СИМС", - 1996. - 63 с.
7. Прихожан А.Н., Толстых Н.Н. Дети без семьи. М.: Педагогика, 1990-158с.

8. Психическое развитие воспитанников детского дома. / Под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. - М.: Педагогика, – 1990-264с.
9. Социальная дезадаптация: нарушения поведения у детей и подростков: Материалы Российской научно-практической конференции (Москва, 26-28 ноября 1996). — М.: Изд. Дом "Грааль". – 1996, - 188с.